

«ҒӘРИП-АШЫҚ» ДӘСТАНЫНЫҢ ЖЫЙНАЛЫҰЫ, ҚОЛЖАЗБАЛАРЫ, БАСПАДАН ШЫҒАРЫЛЫҰЫ ХӘМ ДӘСТАННЫҢ ҮЙРЕНИЛИҰИ

Есебаев Марат Матекович

НМПИ Қарақалпақ әдебияты кафедрасы доценти, ф.и.б.ф.д.(PhD)

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17703410>

Аннотация. Қарақалпақ халқы ұзининг кечиб ұтган тарихи йўлида кўпгина бадиий халқ оғзаки ижодини яратиб, авлоддан-авлодга, оғзаки шаклда, устоз шогирд йўли билан ва ёзма китобий шаклда ҳам етказиб келди. Ушбу мақолада аждодларимиздан мерос бўлиб қолган «Ғариб-очиқ» достонининг халқ оғзидан, бахшилардан ёзиб олиниши, йигилиши ва наирда чоп этилиши урганилади. Ушбу бугунги фольклоришунослик илмида долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

Таянч сўзлар: достон, генезис, сюжет, мотив, фольклор, вариант, версия, образ, бақши.

Аннотация. На протяжении своего исторического пути каракалпакский народ создавал множество художественных народных устных произведений, передавая их из поколения в поколение, устно, через учителей и учеников, а также в письменной книжной форме. В данной статье рассматривается запись, сбор и публикация эпоса "Гариб-ошик," унаследованного от наших предков, из уст народа и сказителей. Это один из важнейших вопросов в современной фольклористике.

Ключевые слово: эпос, генезис, сюжет, мотив, фольклор, вариант, версия, образ, бақши.

Annotation. Throughout their historical journey, the Karakalpak people have created numerous artistic folk oral works, passing them down from generation to generation, orally, through teachers and students, and in written book form. This article discusses the recording, collection, and publication of the "Garib-oshiq" epic, inherited from our ancestors and passed down from the mouths of the people and storytellers. This is one of the most important issues in modern folklore studies.

Key words: epic, genesis, plot, motif, folklore, variant, version, image, bakshi.

Қарақалпақ фольклоры бир эсирдин ғана жемиси емес, ал оның пүткил тарийхы менен бирге жасап, пайда болып киятырған дөретпелер. Бул дөретпелер узак дәуірлер даўамында халықтың талабын қанаатландырып, оның мәпине хызмет ететуғын көркем дөретпелер шын мәнисинде халық шығармалары болып табылады. Қарақалпақ халқы өзиниң басып өткен тарийхий жолында көп ғана көркем аўызеки дөретпелерин дөретип, әўладтан-әўладқа, аўызеки түринде устаз шәкирт жолы менен хәм жазба китабий ямаса кәтиплер тәрәпинен көширилип, усындай хәр түрли усыллар менен жеткерип келинди. Қарақалпақ халқының усындай бай халық аўызеки көркем дөретпелерин жыйнаў, жазып алыў хәм үйрениў дүнья илимпазларының қызығыўшылығын өзине тартты.

XVIII эсирдин орталарынан баслап орыс илимпазлары Орта Азия халықлары хәм соның ишинде қарақалпақ фольклоры үлгилери менен қызыға баслайды. Олар қарақалпақ халқының тили, фольклоры, тарийхы, этнографиясын изертлеў

жумысларын алып барды. Изертлеў барысында аўызеки әдебиятының гейпара үлгилерин түп нусқасында жазып алып, сол түп нусқасында хәм орысша аўдармасында бастырып шығарады.

Орыс изертлеўшилери Муравин хәм Гладышевлер 1770-1771-жыллары Орскиден Хийўаға кетип баратырғанда жол бойы Сырдәрьяның бойында отырған қарақалпақлар арасында этнографиялық жазыўлар жүргизеди. [1. 224.] 1750-жылдың ишинде қарақалпақлар арасында болған П. Рычков қарақалпақ тарийхы жөниндеги легендаларды, фольклорлық, этнографиялық материалларды жазып алады. [2. 374.] 1857-1858-жыллары қазақтың белгили илимпазы Ш. Ыалийханов қарақалпақлар арасында болып, бир неше фольклорлық шығармалар менен “Едиге” дэстанын жазып алады хәм қарақалпақлардың қосықшылық өнерин жоқары баҳалайды. [3. 186.] Художник, жазыўшы Н. Каразин «Хаял патшалығы ҳаққында ертеқ» Шымбайда турыўшы бир кемпирден жазып алды хәм оны рус тилинде 1875-жылы «Древняя и новая Россия» деген журналдың III томында бастырып шығарады. [4. 15-16.] 1862-жылы профессор Березин “Едиге” жырын хәм бирнеше фольклорлық материалларды бастырып шығарады. [5. 207] 1872-жылы қарақалпақлардың арасында болып изертлеў жүргизген Риза-Кули Мирза қарақалпақ фольклоры, этнографиясы жөнинде бир қанша мағлыўмат береди. [6. 237.]

XX әсирдің басларына келип рус хәм жергиликли илимпазлар тәрәпинен қарақалпақ халқының тарийхы, мәденияты, социаллық турмысы этнографиясы менен бирге жасап киятырған фольклорлық материалларын жыйнаў, әсиресе, солардың ишинде, жыраў-бақсылардан дэстанларды жазып алыў ислери қызғын алып барылды.

Қарақалпақлар арасында кең таралған «Юсуп хәм Ахмет» дэстанларының Хорезм варианты венгер тюркологи Х. Вамбери тәрәпинен оның «Чигатай этюдлары» мийнетинде немец тилине аўдарылып 1911-жылы бастырып шығарады. [7. 427.]

Қарақалпақ халық аўызеки әдебиятының үлгилери биринши мәртебе жазып алынып хәм жыйнала баслады хәм хәр түрли баслымлерда шығарып жәриялап барды. Дэслепкилерден болып фольклорист-этнограф А.А.Диваев (1858-1935) Әмиўдәрья бөлиминиң начальниги К. И. Разгонов арқалы сол ўақыттағы Төрткүл волосында жасаўшы қарақалпақ жыраўы Жийемурат Бекмухаммедовтан «Алпамыс» дэстанын жазып алады. А. А. Диваев 1901-жылы Ташкентте қарақалпақ хәм рус тиллеринде бастырып шығарады. [8. 40.] Шамуратов тәрәпинен 1939-жылы Қуламет жыраўдан «Шәрьяр» дэстаны жазып алынды хәм 1940-жылы

бастырылып шықты. [9. 24-25.] Қурбанбай жыраўдан «Қырк қыз», «Қурбанбек», «Шийрин Шекер», «Ер қосай», «Хажы гирей» дэстанларын хэм Эбдимурат жыраўдан «Мэспатша» дэстанын, Қаражан бақсыдан «Дәўлетиярбек» дэстанларын жазып алған. [10. 97.]

Н.Дәўқараевтың мийнетинде қарақалпақ халық аўызеки әдебиятын жыйнап алыўда рус алымларының мийнетин жоқары бақалайды. Қарақалпақ халық аўызеки дөретпелерин соның ишинде халық дэстанларын жыйнаўға үлкен итибар береди. Ол өз мийнетинде: «А. Россикова Төрткүлде хэр түрли адамлардан жазып алған бирнеше қарақалпақ ертеклерин 1901-жылы рус тилинде бастырып шығарады. 1905-жылы профессор Мелиоранский «Едиге» жырының қырғызша-қарақалпақша вариантын бастырып шығарады. 1913-жылы А. А. Беляев Төркүл, Нөкис, Шымбай, Қоңыратта болады. «Едиге», «Қоблан», жырларын, «Шежирени» хэм басқа да толып атырған фольклорлық материалларды жазып алады. Булардан «Едиге жырын, «Шежирени» ески араб алфавити менен қарақалпақ тилинде, «Қобланның» қысқаша мазмунын рус тилинде 1916-1917-жаллары Ашхабадта бастырып шығарады». [11. 29.] Бул халық дэстанлары хэм халық аўызеки дөретпелери жазып алынып, баспада жәрияланыўы жағынан үлкен әхмийетке ийе болды. Себеби, дэстан сол дәўирдеги жыраўлардың жанлы атқарыўшылық шеберлигин сөйлеў тилин үйрениўде хэм халық мәденияты менен турмысын, үрп-әдетлерин хэм халық дәстүрлерин үйрениўде бай мағлыўматлар береди.

1934-жылы Моквада Жазыўшылар аўқамының биринши съезди өтилиўи менен онда М.Горькийдиң баянатында хэм съездеги шығып сөйлеген сөзинде «миллетиң азы-көби талантың сапасына тәсир етпейди... майда миллетлердиң де дүньяға белгили көркем шығармалар бергенлери көп... өз фольклорыңызды жыйнаңлар, сақлаңлар, көркем сөздиң сағасы фольклорда... Сулайман Стальскийдей халық талантларына ғамқорлық қылыңлар» [12. 34.] - деген гәплери Қарақалпақстанда да миллий мийрасқа хұрмет пенен қараўға хэм оларды жыйнаўға үлкен имканиятлар есиги ашылды. 1929-30-жыллары жоқ етилген миллий жазба мийрасларды ел ишинен қайтадан жыйнаў, жазып алыў, және де жергиликли баспа сөзлерде жәриялаў басланды. Соның ишинде миллий дэстанларымызды бақсы, жыраўлардан жазып алыў хэм оларды баспада басып шығарыў күнниң актуаль мәселелерине айланды.

Усындай халық дэстанларын жыйнаўда Н.Дәўқараев, А.Бегимов, Қ. Айымбетов, О.Кожуров, Н.Жапақов, Ә.Шамуратов, Х.Тәжимуратов, С. Мәўленов, Ш. Хожаниязовлардың басламасы менен фольклорлық үлгилердин хэм революцияға шекемги шайырлардың дөретпелерин жыйнаў қолға алынды.

1930-жыллары Н. Жапақов, С. Мәўленов пенен бирге «Қоблан» дәстанын Есемурат жыраўдан жазып алып, 1941-жылы бастырып шығарды. Қ. Айымбетов атақлы Өгиз жыраўдан 1934-жылы «Алпамыс» хәм Ерполат жыраўдан «Едиге» дәстанларын жазып алып, 1937-жылы биринши рет Москвада бастырып шығарды. Н. Жапақов тәрәпинен «Халық ертеклери хәм қосықлары» деген фольклор үлгилери бастырылып шығарылды. Ә. Шамуратов тәрәпинен 1939-жылы Қуламет жыраўдан «Шәрьяр» дәстаны жазып алынды хәм 1940-жылы бастырылып шықты. [13. 24-25.] Сондай-ақ, дәстанларды хәм басқада халық аўызеки әдебиятына тийисли болған материалларды жыйнаўда көп мийнет еткен С. Мәўленов пенен Ш. Хожаниязовлар қарақалпақстан аймақларында көп экспедицияларда қатнасып олар Қурбанбай жыраўдан «Қырқ-қыз», «Қурбанбек», «Шийрин Шекер», «Ер қосай», «Хажы гирей» дәстанларын хәм Әбдимурат жыраўдан «Мәспатша» дәстанын, Қаражан бақсыдан «Дәўлетиярбек» [14. 97.] дәстанларын жазып алған. Буннан басқа 20 дан аслам халық дәстанларын жазып алғанлығы мәлим.

Қарақалпақ халық дәстанларының бир түри «ашықлық» яғный лиро-эпикалық дәстанлар. Бул дәстанлар қарақалпақ халқы арасында әзелден кең таралып, оқылып, атқарылып киятырған дәстанлардың бири болып есапланады. «Ғәрип-ашық» дәстаны қарақалпақлар арасында аўызша хәм китабий, қолжазба көширме хәм тағы басқа да түринде таралып келген.

Қарақалпақ әдебияттаный илиминин тийкарын салыйшы Н. Дәўқараев өзинин 50-жылларда жазып питкерген «Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери» деген изертлеўинде Мысалы: «Қарақалпақлар арасында Ташкент, Самарқанд, Қабулда, Бухарада басылып шыққан китаптар тарала баслайды. Булардың ишинде «Юсип-Ахмет», «Ғәрип-ашық», «Саятхан-Хамра», «Хүрлиха-Хамра», «Гөрүғлы», «Юсуп-Злейха» қусаған дәстанлар менен бир қатар Наўайы, Физулий, Машраб, Мақтумкулы, қусаған шайырлардың шығармалары да тарала баслайды. Бул дәстанлар қарақалпақлар арасына XVII әсирден кейин, әсиресе XIX әсирдин ишинде түркменлер, хорезм өзбеклери арқалы баспа түринде ямаса қолжазба түринде таралған. Қарақалпақ бақсылары қарақалпақ халқының жағдайына ыңғайластырып өзлеринше өзгерислер киргизип айтқанлығын атап өтеди. Бул дәстанлардың көпшилигин бақсылар қарақалпақлардың арасында XIX әсирдин ишинде узақ жасаған түркменлердин атақлы бақсысы Сүйеўден хәм хорезмли өзбек Ешбай бақсыдан үйренген, солардың стили менен айтады» [15. 223-224.] - деп жазады. Бизге тийкарынан дәстанлар жыраўлар, бақсылар, қыссақанлар хәм айырым қатықулақ адамлар арқалы жетип келди. Дәстанның дөреген хәм таралған географиялық территорияда басқа халықлар менен әзелден бирге жасап киятырған

қарақалпақ халқының да «Ғәрип-ашық» дәстанының дөрелиўи менен қәлиплесиўинде теңдей үлесиниң бар екенлиги айқын көзге түседи.

Дәстанның ҳәзирги қолда бары тоғыз нусқасы жазып алынғын. Мысалы: Дәстан 1960-жылы Қарақалпақ мәмлекетлик баспасында Х. Тәжимуратов тәрәпинен таярланып жарық көрген нусқасы жетилискен варианты деўге болады. Х. Тәжимуратовтың ескертиўине қарағанда бул нусқаны 1930-1934-жыллары атақлы бақсы Ещан Қосполатовтан жазып алған. Оған қосымша сол ўақытлары лапызы хәм қысса оқыў манерасы менен көпшиликке танылған Балтабай қыссахан дегенниң қол жазба нусқасынан да пайдаланылған. [16.124.] Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими, китапханасының қол жазба фондында қарақалпақ бақсыларынан жазып алынған, соның менен бирге қол жазба ҳалында тараған «Ғәрип-ашық», «Саятхан-Хәмире», «Ашық-Нәжеп» дәстанларының бирнеше вариантлары сақланады. Мысалы, «Ғәрип-ашық» дәстанының белгили қарақалпақ бақсылары Жапақ Шамуратов, Әмет Тарийхов, Нарбай Көшекеновтан жазып алған үлгилери, қысса ҳалындағы қарақалпақ кәтиблери көширип қайта ислеген Нөкис қаласында турыўшы Абутов Хәбибназардан, К. Медетовтан, сондай-ақ Қоңырат районында жасаўшы Балтабаев Юлдаштан алынған нусқалар жүдә баҳалы материаллар екенин айтыў керек. [17. 263.]

Халық аўзында дәстанның көп нусқалары болған бирақ тилекке қарсы булардың барлығын жыйнап жазып алыўдың илажы болмаған. Деген менен бар мүмкиншиликтен пайдаланып тек 9 варианты жазып алынған. Солардың 3 варианты баспада басылып халыққа инам етилди. Дәстанның ҳәзирги қолда бары тоғыз нусқасы жазып алынғын. Мысалы: Дәстан 1960-жылы Қарақалпақ мәмлекетлик баспасында басылып шықты. Х. Тәжимуратов тәрәпинен таярланған хәм 1930-1934-жыллары атақлы бақсы Ещан Қосполатовтан жазып алған. Усы вариант «Ғәрип-ашық хәм Саятхан-Хамра» дәстаны менен қосылып 1985-жылы қайта басылып «Қарақалпақ фольклоры» ның XIV томында шықты. [18.136.] Қарақалпақ фольклорының 27-42 көп томлығында, Нөкис «Илим» баспасы 2011-жалғы басылымында «Ғәрип-ашық» дәстанының Амет Тарийхов вариантын Н. Камалов 1959-жылы жазып алған.

Усыннан кейинги 57-66 көп томлығы, Нөкис «Илим» баспасы 2013-жалғы басылымында «Ғәрип-ашық» дәстанының Қазы Мәўлик варианты басылып шықты. 1927-жалы жазып алынған, араб имласынан көширген А. Хәбибуллаев. Хәзир усы үш вариант баспада басылып шықты хәм қалған алты варианты Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими, китапханасының қол жазба фондында сақлаўлы турыпты.

Еле баспада басылып шақпаған 6 варианты бар хәм редакорланып баспаға таярланғанлығы менен қол жазба фондында сақлаўлы тур. Бул қолжазба 1955-жылы Рейим Қайыпназаров тәрәпинен «Ғәрип-Шасәнем» деген атама менен жазып алынған. 2004-жылы Баўетдинова Сәпиўра тәрәпинен баспаға таярланған.

Нагимов Кәрим жыраўдаң қызы Замираның қолында сақланған вариантының көширмеси С.Баҳадырова тәрәпинен жазып алынған. К.Медетов варианты бар баспаға таярлаған А.Календерова. Нарбай Кошекенов варианты 1911-жылы жазып алынған. Жапақ бақсы Шамуратов варианты А. Жамалов тәрәпинен жазып алынған варианты хәм Хабипназар Абутов вариантлары баспаға таярланыўы менен қалып кеткен.

Жуўмақлап айтқанда, усындай уллы бақсылардың минсиз хызметлери арқалы халық дәстанлары, халық намалары, халық қосықлары болған миллий мәдений, әдебий, тарийхый мийрасларымыз сақланып қалынды. Бул дәстанлар белгили пидайы илимпазларымыз тәрәпинен бақсы, жыраўлардан ўақтында жазып алынып, баспада басып шығарылды хәм илимий айланысқа түсирилди.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Муравьев Н. Н. Проезды из Орска в Хиву и обратно совершенная в 174-41 гг. Гладышевым и Муравиным издана Н. В. Ханыковым. Спб. 1851 г. стр. 224
2. Рычков П. "История Оренбургской губернии. Журнал ""Сочинения и, переводы"" 1759.
3. Валиханов Ч. Сочинения, изданные под редак. Н. И. Веселевского «В записках русского геграфического общества по отделению этнографии». Спб, 1904, т. XXIX. стр. 374.
4. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәрәтпелери, Нөкис «Билим» 1996. 15-16. б.
5. Березин. «Турецкая хрестоматия», 1862. стр. 207.
6. Риза-Кули-Мирза. «Краткий очерк Аму-Дарьинской области», Ташкент, 1891. стр. 237.
7. Вамбери Г. А. 1867, VIII, 360, 7 XIII 3/16 (в библиотеке им. С. Щедрина). стр.427.
8. Диваев А.А. Алпамыс батыр. Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской обл. том X. Ташкент, 1901.стр. 40.
9. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәрәтпелери. Нөкис, «Билим» баспасы, 1996. 24-25.б.
10. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы. Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы 1989. 97. б.
11. Дәўқараев Н. Шағармаларының толық жыйнағы 2-том, «Қарақалпақстан» баспасы. Нөкис. 1977.29.б.
12. Пахратдинов Ә, Алламбергенов К, Бекбергенова М. XX әсир қарақалпақ әдебияты тарийхы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2011. 34.б
13. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәрәтпелери. - Нөкис «Билим», 1996. 24.б.
14. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы "Қарақалпақстан" баспасы 1989. 97.б.
15. Мақсетов Қ. Дәстанлар, жыраўлар, бақсылар. Нөкис "Қарақалпақстан" 1992. 223-224. б.
16. Алымов А. Қарақалпақ лиро-эпикалық дәстанлары. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1983. 124. б.
17. Мақсетов Қ, Тәжимуратов А. Қарақалпақ фольклоры Нөкис "Қарақалпақстан" баспасы 1979. 263. б.
18. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы "Қарақалпақстан" баспасы 1989. 136. б.